

ЖИВКО ЂУРКОВИЋ (Никшић)

КОСОВСКА ЛЕГЕНДА У »ПЈЕВАНИЈИ« СИМЕ
МИЛУТИНОВИЋА САРАЈЛИЈЕ

I

Косово и косовска легенда, као најдубљи и најинспиративнији мотиви цјелокупне наше народне епике, појављују се и презентују у »Пјеванији« Симе Милутиновића Сарајлије на специфичан начин.¹ Наиме, у позамашној збирци од 174 пјесме са близу 30.000 стихова, у коју је Сарајлија уградио преко три године истрајног скупљачког рада по старој Црној Гори и прибрежним племенима и областима, нема ни једне пјесме која би се непосредно, у детаљу или цјелини, односила на косовску битку из 1389. године. Познати косовски циклус пјесама из Вукових збирки или збирки других скупљача је изван домашаја Сарајлијине књиге епских народних пјесама. Овој доста чудноватој појави придружује се још једна интересантнија и изазовнија: сви опјевани јунаци најпознатије косовске битке и сва географско-историјска мјеста везана за поприште те битке егзистирају у Сарајлијиној

1. Сима Милутиновић, *Пјеванија црногорска и херцеговачка*, сабрана Чубром Чојковићем Црногорцем па и њиме издана истом, у Лајпцигу, 1837.

збирци, али *post factum*. Према томе, Сарајлијина збирка, поред низа других, има и ту особеност што упућује на занимљив траг кретања косовске легенде у гусларској традицији на црногорским просторима првих деценија XIX вијека.

Било је покушаја да се овај изазов Сарајлијине збирке разјасни и научно валоризује. Тако, на примјер, педесетих година овога вијека вођена је расправа између Светозара Матића и Николе Банашевића о проблему непостојања косовских пјесама у Милутиновићевој »Пјеванији«. Матић је, наиме, заступао тезу да су косовске пјесме своје инспиративно извориште имале једино у Срему, те да је онда природно што их Сарајлија није нашао у Црној Гори. Банашевић је изнио опонентни став – да је тих пјесама морало бити само што их Сарајлија није хтио биљежити, знајући да у Вуковим збиркама има успјелих пјесама и да оне на које је наишао нијесу адекватне величини и значају историјског догађаја.² Обје тезе су недовољно научно фундиране и неодрживе, а посебно Банашевићев априористички изведен закључак. Но, овај епизодични покушај разјашњења једне од енигми Сарајлијине збирке, као и неки други покушаји актуелизовања ове проблематике, попут истраживања руског научника Бориса Николајевича Путилова,³ нијесу битније утицали на устаљено и до дана данашњег опште важеће мишљење, а то је: да Црногорци вјековима живе са култом Косова и Обилића, који су их истрајно надањивали у њиховој ослободилачкој борби. Ни блистави умови, попут Јована Цвијића и Ива Андрића, ни савремени истраживачи и интерпретатори косовске легенде (нпр., Р. Ковијанић, М. Пешић, Т. Баковић, М. Павловић, Р. Михаљевић и др.) не могу да се отму томе утиску.⁴ Разлог оваквом третману косовске легенде лежи у чињеници што се Његош и његов мит о Косову и Обилићу узимају само као једна од значајних карика у континуитету потхрањивања и актуелизовања косовске легенде која у Црној Гори наводно одвајкада живи у пјесми и причи онако како је данас знамо и осјећамо. Не види

2. Светозар Матић, *Наш народни еп и наш стих*, Матица српска, Нови Сад, 1964, стр. 95–152. Никола Банашевић, *ПКИЈФ*, књ. XX, св. 3–4, 1954, стр. 328.

3. Борис Н. Путилов, *Јуначки еп Црногораца*, Универзитетска ријеч, Титоград, 1985, стр. 70–81.

4. Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Београд, 1960; Иво Андрић, *Његош трајични јунак косовске мисли*, СД, Есеји, II, Београд, 1976, стр. 9; Ристо Ковијанић, *Књижевна проучавања*, Нови Сад, 1986; М. Пешић, *Пајријархални морал Црногораца*, Титоград, 1986; Т. Баковић, *Рейресивни ојшмизам Црногораца*, Загреб, 1985; Раде Михаљчић, *Јунаци косовске легенде*, БИГЗ, Београд, 1989; Миодраг Павловић, *Ејско ијевање о косовском боју*, Књижевне новине, бр. 777, 1989.

се да је то само условно тачно, јер се занемарује битна чињеница у поимању Његошевог дјела – да оно није само особен умјетнички екстракт онога што је живјело у народу из кога је пјесник поникао, већ генијална синтеза и усмене и писане духовности настале у процесима ослободилачких борби против Турака, а прије свега синтеза оних хтјења и духовних пропламсаја које су донијели српски устаници и ствараоци аеди инспирисани њима, као и оних тежњи које су се испољиле у ослободилачким борбама Црногораца у XVIII и првим деценијама XIX вијека.

Дакле, у ту оригиналну синтезу Његошеву ушле су и народне пјесме вуковске и црногорске, постојећа традиција о косовском боју, која је нешто интензивније живјела у Приморју од Бара до Дубровника и која се тамо врло рано испољила у писаном облику (подсјетимо се на А. Змајевића, затим пераштанске бугарштице и драмско-епски спјев, дубровачке латинисте, Орбина, Гундулића, Палмотића, Матијашевића и др.);⁵ у њу је ушло и стваралаштво српских средњовјековних писаца и оних нововјековних, попут Рајића, Мушицког, Поповића, а надасве Сарајлије. Наравно, Његошева синтеза је обухватила и пјесме Сарајлијине збирке, прво као посебне ентитете (»Огледало српско«), а онда као претопљене идејно-етичке и стилско-језичке елементе у »Горском вијенцу« и »Шћепану Малом«.

Али, без обзира на то што Његошев »Горски вијенац«, у коме је несумњиво у нашој књижевности достигнута најдубља сублимација косовског мита, дијели од »Пјеваније« свега десет година (1837–1847), косовска легенда се у овој збирци доима као да је од Његошевог дјела дијели не деценија него деценије или чак вјекови. Такав наизглед парадоксални поредак ствари долази отуда што је Сарајлијина збирка само један од незаобилазних илустрација видљивог тока живота косовске легенде у једном периоду историје и традиције Црногораца, док је »Горски вијенац« дијалектички скок из укупне традиције као и из онога што је ушло ван те традиције у стваралачку радионицу Његошеву. Па, ипак, стављање »Горског вијенца« и »Пјеваније« на поредбену линију има ту позитивну страну што упућује на чињеницу да је пјесничка сарадња између Његоша и Сарајлије имала знатног удјела на премоштавању раздаљине између ова два дјела, односно на оживљавању легенде и стварању мита о Косову.

5. Мирослав Пантић, *Кнез Лазар и косовска бијка у старој књижевности Дубровника и Боке Кошорске*, Из књижевне прошлости, Београд, 1978, стр. 138–223.

II

Сима Милутиновић Сарајлија, путујући према Црној Гори у лето 1827. године, носио је у души цјеловиту легенду о Косову, било да је упознао из народне пјесме или предања, било из доступне му литературе. Још у Трсту, приликом сусрета са пријатељима и ствараоцима (Д. Фрушић, Д. Владислављевић, Ј. Поповић, Л. Мушицки) и на њихово инсистирање да послуже »Србијанке« настави са стварањем епа о Милошу Обилићу, о овом јунаку је изјавио:

*Њејов случај у души м' је свага,
Нејма грујој за кој шолук' марим
У сбај сѣарој нашој њобјесници.*⁶

Мјесец дана касније, бјежећи од аустријске полиције из Котора, силом прилика је остао осам дана у једној катунској колиби на падинама Ловћена и стварао дјело »Трагедија Обилић«. Пјеснички оживљавајући косовску легенду, највише на основу вуковске народне пјесме, он је побјеђивао глад и присутни страх од гонилаца. Косовску легенду, посебно издајство Вука Бранковића, детаљно је опјевао и у »Дики црногорској«, дјелу такође насталом за вријеме боравка у Црној Гори. Дакле, упоредо са продубљеним обрадама легендарне косовске стварности у својим пјесничким дјелима, он се сусријеће са изненађујућом чињеницом да не може наићи ни на једну пјесму о косовској бици на просторима од Котора до Острога и од Рисна до Роваца. А зна се да је пјесник помно биљежио и скупљао епске народне пјесме без нарочитог одбира и разврставања. За њега није важио принцип умјетничке репрезентативности, којег се Вук досљедно држао. У Сарајлијину збирку ушли су пјевачи и гуслари из свих слојева друштва, свих узраста и оба пола. Ту су: владика, попови, калуђери, ђакони, војводе, кнезови, слијепци и пјевачи од заната, ускоци, козари, обични сељаци. Практично, ту је сва стара Црна Гора са Цетињем као центром, а потом Бјелопавлићи, Пипери, Кучи, Ровца, двије Мораче, Острог, Никшићка Жупа, Бањани, Грахово, Рисан, Котор. Дакле, и територијално и по социјалној структури учествују пјевачи са свих ових простора и то сви до којих је Сарајлија могао доћи или који су пристали да пјевају или казују десетерачке стихове. Па иако збирка није репрезентант постојеће гусларске продукције са свим њезиним тематско-мотивским, идејно-етичким и

6. Светислав Вуловић, *ГНЧ*, II, 1878, стр. 296.

стилско-језичким особеностима, као и јасан показатељ духовних потреба и хтијења црногорског човјека првих деценија XIX вијека. Она је у извјесном смислу и дио политичког програма ондашњег црногорског владара.

Пјесме »Пјеваније« и временски и просторно захватају широку тематику. Наравно, највише је пјесама локалног карактера о црногорским борбама за слободу, али није мали број и оних које пјевају о збивањима и догађајима од ширег значаја и ван црногорске територије. Пуно их је о Марку Краљевићу, Јакшићима, Угричићима, хајдучима, ускоцима. Опјевани су сукоби и односи између великих сила: Турске и Млетачке, Турске и Аустрије, Турске и Угарске, Турске и Русије.

У историјској ретроспективи ова поезија захвата период од Немањића и Мрњавчевића, али је ипак сва сконцентрисана на вријеме турских освајања и борби наших народа против османлијског ропства и насиља. Међутим, кључна битка, од које почињу српске несреће, није нашла мјеста у овој збирци, иако су мање-више сви познији догађаји о којима се говори у овим пјесмама опјевани са подтекстом косовске битке и у знаку њезиних трагичних посљедица. Та битка је на неки начин граничник слободе и ропства, мира и рата, правде и неправде, херојства и издаје.

Истина, и у овој збирци је Косово и даље често поприште борби и мегдана. На њему се испробавају снаге и врше јуначка дјела. И даље се замеће »прамен таме«, »у врх«, »посред« и »на дно«, »Косова равна«; и даље теку Лаб и Ситница крвави; али су то борбе непрестане у којима наша страна најчешће побјеђује, мада још нема на видуку »слободе драге«.

Косовска легенда, односно њезина два основна антипода – херојство и издајство, у овој поезији се наглашено издвајају. Наиме, уочљиве су двије врсте пјесама у којима се говори о посљедицама косовске битке и у којима су њени протагонисти на особен начин опјевани.

У пјесмама, за које се с правом тврди да су творевине Петра I (»Свјер«, »На Крусе«) и пјесмама оних пјевача који су били блиски цетињској митрополији (»Многострука невјера« игумана Мојсија Зечевића, владичиног секретара, »Царска ријеч« попа Рада Кнежевића из Мартинића и »Ослобод« Мата Радованова Мартиновића Бајице) нагласак се ставља на погибију цара Лазара и пропаст царства (мада се ови мотиви подробније не обрађују), а посебно се акцентује издајство Вука Бранковића, на кога се сваљује сва кривица за пораз и трагичне посљедице косовског боја. Овај дио

легенде о Вукову издајству као да најинтензивније живи у епици Црне Горе онога времена.

Да то поближе објаснимо. Петар I уочи битке на Крусима из 1796. године, слично цару Лазару уочи косовске битке, држи 'говор ратницима у коме прецизира временски распон од једне до друге битке, да истакне колико дуго времена Црногорци стоје на бранику слободе, тако да је предстојећа битка само једна у низу:

*Од несрећној боја косовској,
Каг смо наше царство изгубили,
Од издаје Бранковића Вука,
Њему за њо вјечна била мука.⁷*

Мотив издаје детаљније се експлицира у пјесмама »Царска ријеч« и »Многострука невјера«. Под пресијом издаје живе сви Бранковићи. Ђурађ, Вуков син, кори оца због срамног чина, а Стефан Лазаревић топузином пошаље у смрт свог зета Вука. Пјесма игумана Мојсије Зечевића завршава се клетвом издајници, у коју се уплијеће и процјена досега издајства, па се каже:

*Зайрло се име Бранковића,
А и ш њиме сва српска несрећа;
Тек Србин се мучи на мејдану
Да њобраши славу некадању.⁸*

Овај мотив се и интернационализује. Руски цар Петар Велики пише писмо владици Данилу с циљем да покрене Црногорце да у садејству са Русима поведу ослободилачку борбу, а као један од аргумената о потреби тих заједничких борби цар наводи и издајство, код Руса оличено у издајнику Мезепи Ивану, а код Срба у Вуку Бранковићу (пјесма »Свјер«).

Осуда издајства не само Вукова него и »Вукова кољена« актуелизује се у Црној Гори због појаве потурица и њиховог истребљивања (пјесма »Ослобод«), а та појава управо ће бити предмет завршног чина Сарајлијиног спјева »Дика црногорска« и главни предмет Његошевог »Горског вијенца«.

Пјесме о издајству из ове збирке уистину изражавају оне погледе и схватања који су у жижи ослободилачког програма Петра I. Због тога је и разумљива њихова локација на Цетињу или ближе Цетињу. Њих, као што смо истакли махом стварају образовани људи, те не припадају корпусу пјесама којима је извор чиста умјетност. Али, без обзира на њихово поријекло и на то што су оријентисане само на

7. Исто, стр. 320.

8. Исто, стр. 291.

један дио косовске легенде, оне не могу упутити на закључак да у подсвијести Црногораца и у неким видовима традиције није живјела на тим просторима и цјеловита легенда о Косову. Уосталом, ту традицију је сажето назначио и Сарајлија у својој историји о Црној Гори, која је према забиљешци самог аутора рађена на основу народне традиције и историје и пјесама Петра I. Она је остала записана и у писаном облику (писмо владике Данила, *Историја* владике Василија, *Цетињски љешојис* и др.). Али, сви су изгледи да су услови за њезино цјеловито оживљавање у епској пјесми били тек на помолу. Јер у тој поезији други протагонист косовске легенде – Милош Обилић, сагледан је у сасвим друкчијем свијетлу у односу на третман који ће добити у Црној Гори коју деценију касније. Код Петра I и његових пјесничких сродника Обилић се скоро и не помиње. Ратницима битке на Крусима Петар I истиче као узор два друга јунака, који су тада најприсутнији у црногорској епици. Каже им:

*Сви будише срца Краљевић Марка
И десница бан војводе Јанка.⁹*

Иначе, Марко Краљевић је у Сарајлијиној збирци највише помињани и слављени јунак (о њему самом има преко 20 пјесама), док ни у једној пјесми нема помена о Обилићевом подвигу у косовској бици. Истина, Милош као јунак стално је у галерији најистакнутијих јунака. Редовно је у друштву Косанчић Ивана, Топлице Милана и Реље Крилатице. Присутан је кад Вукашин хоће да погуби сина Марка што је казао да је на Уроша царство (»О смрти младог Уроша«); он је у одбиру српских војвода које планира да посијече Филип Маџар (»Опет Марко и Филип«); такође је међу другим српским војводама у набрајању јунака од стране Гергелез Алије (»Опет Секула и Грујица«); истакнут је међу јунацима и у пјесми »Деспотовић Ђуро«. Но, у свим овим пјесмама, које најчешће Сарајлији пјевају ускоци (морачки и др.), Обилић ни у једном случају није први и најбољи. Испред њега далеко одскачу Краљевић Марко, Облачић Раде и дијете Грујица.¹⁰

Очигледно, косовска легенда у то вријеме живи у епици Црне Горе специфичним животом, односно показује се да је њезин ток у тој поезији зависио од дате друштвено-историјске стварности. Што се у

9. Исто, стр. 320.

10. Сасвим је произвољно тврђење Д. Радојевића да је Сарајлија »при биљежењу црногорских епских пјесама, у неколико од њих (’Царска ријеч’ и др.) самоиницијативно уносио помен Милоша Обилића, па се та мјеста могу третирати као Милутиновићеве глосе« (Д. Радојевић, *О појави лика Милоша Обилића као мийској јунака у свијесци Црногораца*, АРС, бр. 1, Цетиње, 1988).

то вријеме у пјесмама старе Црне Горе оживљава и истиче онај дио легенде у коме се говори о издајству, сасвим је разумљиво с обзиром на сталну појаву овог зла, које је регресивно дјеловало на успјехе Црногораца у ослободилачкој борби; што се владика Петар I позива на јунаштво Марка Краљевића а не Милоша Обилића, опет је израз датог стања у коме је Марко Краљевић, не само у Црној Гори него и на много ширим просторима, најпопуларнији јунак наше народне епике. У брдским племенима изван староцрногорске територије, отпори освајачу су давани у појединачним подвизима или путем хајдучких дружина, па је појмљиво да се славе познати романијски хајдуци и они јунаци који су израсли на подлози предања о постковским догађајима.

За цјеловито пјесничко сагледавање косовске легенде и третман косовске битке, не само као пораза и издаје, већ и као догађаја изразитог хероизма и славе, стварали су се услови управо у вријеме Сарајлијиног боравка у Црној Гори и непосредно послје његовог одласка. Величанствене слике косовске епопеје, које су у пјесмама оваплотили Вукови пјевачи (Старац Милија и др.) и које су у Црној Гори почеле да се памте и преносе двадесетих и тридесетих година прошлога вијека; затим улога Сарајлије у изграђивању култа Косова и Обилића, како код младог Његоша тако и шире у народу, преобладајуће су дјеловали и убрзавали да се пјеснички на нов, потпунији и цјеловитији начин оживи и осмисли косовска легенда. Друштвени процеси у Црној Гори, који су се изражавали у тежњама за стварање потпуне независности и државности, као да су тражили такво обликовање и прихватање Косова и његових славних витезова.

У свим тим процесима преокрет је ипак учинио Његош, који је Косово и Обилића прихватио онако како су га предочили Сарајлија и Вукова пјесма. И као државник и као пјесник, Његош је брзо схватио да у свој ослободилачко-политички програм неминовно мора укључити славу косовских јунака и Обилићев подвиг као круну те славе. Али култ Косова и култ Милоша Обилића код Његоша је прво пјеснички сагледан и обрађен да би потом ушао у непосредне задатке које су Црногорци рјешавали у свакодневној борби.

Његош је Обилића издигао у митску раван да би, као такав, могао постати узор свим Црногорцима без обзира на њихове истакнуте локалне јунаке. (Није случајно, на примјер, Његош одустао од намјере да искује златну медаљу са ликом »најславнијег витеза црногорског« Никца од Ровина него се определио за медаљу с ликом Милоша Обилића). Уздизањем Обилића до мита и вјечности, Његош није испустио из вида цјелину косовске легенде, већ је на

други пол овог мита стављен Обилићев антипод – Вук Бранковић као сатана и анатома. Обилић је за Његоша »гениј свемогући«, који »над сјенима влада«, а Вук и »његово кољено« брука и проклетство. Тек овако уобличен и сажет косовски мит могао је одиграти ону дјелотворну друштвену улогу или, како би рекао пјесник и есејиста Миодраг Павловић, могао је »наткрити историјску очигледност косовског пораза и створити перспективу која је, иако трагична, могла бити јемство опстанка и постепени замајац нових историјских почетака«. ¹¹

У Црној Гори све се то преламало на особен и карактеристичан начин. Заправо, митско и непосредно, идеално и стварно стапали су се у јединствен процес жеља и хтјења, акција и прегнућа народа да буде слободан и независан. Дакле, у тим процесима Обилић се издваја, постаје узором јунаштва и патриотизма. С његовим златним ликом на прсима Црногорци чине чуда од јунаштва. С њим се живи и умире. Постаје сан и јава не само истакнутих јунака него читавог борбеног народа. Извјесно је да је »Горски вијенац« вршио дјелотворан утицај на такво прихватање Милоша Обилића. Тек тада и наступа оно вријеме о коме И. Андрић у једном своме есеју о Његошу, трагајући за идентитетом косовске легенде у духовном животу црногорског народа, наглашено, чак хиперболично истиче да »све што се у тим брдима рађало, долазило је на свет са рефлексом косовске крви у погледу«, а да је косовска легенда била толико присутна и потребна »као хљеб и вода«. ¹²

Упоредо са уздицањем култа Обилића и других косовских витезова, у другој половини XIX вијека опада популарност и култ Марка Краљевића. Због тога Љубомиру Ненадовићу није било тешко уочити да Црногорци нерадо говоре о Марку Краљевићу, јер је Марко, како су му говорили, »дворио и служио турског цара па макар то било и десет дана«. ¹³ Насупрот Марку, Милош је за њих постао чиста свјетлост, вјечити јунак без мане и страха.

Косовска легенда и култ Обилића одржаваће се у Црној Гори, и у поезији и у животу, у сталном и променљивом интензитету од Његоша до наших дана.

11. Исто, стр. 1.

12. Исто, стр. 9.

13. Љубомир Ненадовић, *О Црногорцима*, Обод, Цетиње, 1975, 240.

III

Сарајлијина збирка црногорских епских пјесама незаобилазно је свједочанство о томе да косовска легенда од свог потпуног оформљивања (Орбини, 1601) па можда и од раније, па све до Његоша није имала у Црној Гори праволинијски, снажан и цјеловит ток и утицај. Ова епика заправо убједљиво показује онај стадијум живота косовске легенде када јој непосредно предстоји сложенији и интензивнији живот и пунији и дјелотворнији утицај на токове друштвеног развика. То је изискивала дата стварност, а снажан подстицај учиниле су Вукове пјесме, и, што је у овом контексту посебно значајно нагласити, Сарајлијино правремено пропагандно-педагошко и пјесничко дјеловање.

Ово су биле оне одлучујуће детерминанте које су отвориле пут Његошевом миту о Косову и Обилићу. У кратком времену оживљена је цјеловита легенда и створен мит који је снажно ушао у матицу духовног живота црногорског човјека. Косовска легенда стопила се са историјским неминовностима као да је вјечно колала народним духом, хранила га и освјежавала.

Коначно, без Сарајлијине збирке сви ови сложени процеси и усмјерења остали би магловити па и погрешно сагледани. Она је поуздан оријентир и водич ка истинском освјетљењу кретања косовске легенде у Црној Гори у предњегошевско доба и јасан наговјештај оних дјелотворних преокрета у тој легенди, на које су је усмјеравали Његош, дати друштвени процеси и даље књижевно стварање. Поред осталог, у томе је и велики културно-историјски значај »Пјеваније« Симе Милутиновића Сарајлије.

Živko ĐURKOVIĆ (Nikšić)

THE KOSOVO LEGEND IN *PJEVANIIJA*
BY SIMA MILUTINOVIĆ SARAJLIJA

(S u m m a r y)

This paper is an attempt at finding the answer (which science has been seeking) to the delicate question, which is: why in the epic poetry of Montenegro of the 1830' s there are no poems about the Battle of Kosovo of 1389? Or, to be more precise, why there are none of these in Sarajlija's *Pjevanija*? Namely, the two leading protagonists of the legend of Kosovo – Miloš Obilić, as a personification of heroism and freedom, and Vuk Branković, the incarnation of betrayal – were not linked in this collection by those legendary ties and relations of which we learned from the

legend as a whole. True, there are many poems that tell about the tragic outcome of the Battle, some of them condemning Branković's failure, but no mention was made of the Obilić's exploit.

Pjevanija offers an indirect answer to why that is so. Epic poetry and the entire spiritual life of the Montenegrins were conditioned by the current social trends and developments. Both written evidence and popular tradition tell that the legend of Kosovo had been known in Montenegro before Milutinović's arrival and before the appearance of Vuk Stefanović Karadžić's collections of poems, but most often revived was the part of the legend telling about the failure – betrayal – of Vuk Branković since it was the mischief that bore hard upon the Montenegrins in their own establishment. It was only after the struggle of the Montenegrins assumed a broader national – liberation character and when the saga of Kosovo and its glorious knights began to be commemorated widely both in the epic poetry and in other forms of human creativity, that the name of Miloš Obilić and his exploit could be celebrated.

Without Sarajlija's collection we could not positively view the complex processes of the circulation of the legend of Kosovo in Montenegro of the pre-Nyegoshian times, neither could we be able to understand numerous turns introduced in it by Nyegosh, social developments and literary creation after Nyegosh. Our present paper offers some of the answers to that puzzle contained in Sarajlija's collection.

